

Østerdalen på kart

Bakgrunnen for denne artikkelen er et ønske om å sjekke ut når Østerdalen for første gang ble tegnet inn på et kart, slik at folk ute i den store verden kunne orientere seg og eventuelt finne fram. Men så ble det naturlig å slå fast to ting først, nemlig:

- når oppsto betegnelsen Østerdalen?
- og når ble Østerdalen første gang omtalt i skrift?

Svaret på det første spørsmålet er vikingtida, altså mellom 800 og 1050 e.kr. og da er Østerdalen rimeligvis navngitt av folkegrupper som bodde lenger vest og som brukte dalene i øst – Østerdalene – som jakt- og fangstterreng, og ikke minst framstilling av jern. Dette var virksomheter som etter hvert dannet grunnlag for fast bosetting.

Snorre Sturlasson (1179-1241) med *Heimskringla*, skrevet på 1220-tallet, er den første som bruker Østerdalen i skrift og trykt form. I Olav den helliges saga fortelles det om kong Olavs møte med mannen ... *Raud*, han bodde der i Østerdalen med kona Ragnhild og sønnene Dag og Sigurd, *de var menn med store evner*. Men Bjørn, syselmannen for Øvre Hedmark, som også hadde oppsyn med Østerdalen, meinte at Raud og sønnene sto bak omfattende tjuveri av bein, horn og huder. Dette ble tilbakevist. Bjørn var tjuven og måtte forlate landet, mens Dag og Sigurd fulgte

kong Olav. Hyggelig utgangspunkt for staute østerdøler!

Med økende ferdsel og samkvem mellom folk ute i Europa, fiske, fangst og handel, økte behovet og interessa for kart, slik at en kunne danne seg et bilde av nære og fjerne omgivelser og etter hvert finne fram.

Kart har blitt framstilt langt tilbake i historia, men behov og produksjon økte på fra slutten av 1400-tallet. Vårt Nasjonalbibliotek har ei enestående samling utenlandske og norske kart, og har ved Kartsenderet tatt i bruk avansert teknologi i formidlingen. Benedicte G. Briså ved Kartsenderet beskriver utviklinga slik:

Produksjonen startet opp på slutten av 1400-tallet, det var da man begynte å trykke kart. Før det fantes kun håndtegnede kart som primært var skjematisk verdenskart, ofte uten stedsnavn. Håndtegnede lokalkart finnes det noen av fra før slutten av 1400-tallet, men de er i hovedsak sjøkart over Middelhavet. Ordet produksjon brukes om trykte kart. De trykte kartene fra slutten av 1400-tallet er alle å finne i trykte utgaver av Ptolemaios' verk Geografia. Ptolemaios var greker og levde på 100-tallet e.Kr. Grekerne kjente ikke til den Skandinaviske halvøy og Geografia inneholdt derfor opprinnelig ikke noe nordenkart. I 1482-utgaven av Geografia, utgitt i Ulm, supplerte redaktøren for utgivelsen boken med et nylaget nordenkart

laget i Ptolemaios-stilen såkalt *tabula nova*, ny tavle. Kartet var puslespillbiten nord for det grekerne hadde kjent til og er det første trykte nordenkart. Det eneste kjente håndtegnede nordenkart eldre enn 1482 er dansken *Claudius Clavus'* kart fra 1427. 1482-kartet bygger trolig delvis på dette. 1482-utgaven var den fjerde trykte utgaven av Ptolemaios' *Geografia*, men den første med 1400-tallsmoderne tilføyelser. Utover 1500-tallet moderniserte de ulike utgaverne kartene i Ptolemaios-utgivelsene, og da brukte de en rekke ulike kilder – alt fra detaljopplysninger fra sjøfolk til opplysninger hos Herodot og Plinius.

Kart tegnet på grunnlag av egne observasjoner blir først vanlig når en begynner med oppmåling, såkalt triangulering. I Norge skjer ikke det før i slutten av 1700-tallet, mens Europa er ute et hundreår før.

Naturlig nok var det størst interesse knyttet til kysten, med handel, fiske og fangst. Stor interesse knyttet seg dessuten til nordområdene, ikke minst viste nederlendere stor interesse for Svalbard og Jan Mayen. Begge øygruppene ble da også navnsatt av sjøfarere fra Nederland.

Innlandet, og kanskje ikke minst Østerdalen, beliggende som Kjell Aukrust sier *37 mil nordover, litt øst og oppover*, kom i andre rekke. Østerdalen hadde likevel en fordel av å være grensebygder. Det var stridigheter om grensene og behov for å tegne kart og dokumentere. Svenskene viste stor interesse for grensetraktene.

Det er et stort mangfold av kart som viser Nord-Europa, der også Norge og Norden er med. Tenkte det kunne være av interesse å presentere noen av de mest sentrale. Dette er kart som forteller interessant karthistorie og sier noe om hva Europa hadde fokus på når det gjaldt Norge.

Først litt om kildene

Interessa for kart og karthistorie er gammel og sterkt økende, fra både offentlig og privat hold med etablering av rikholdige samlinger. Dessuten er det en betydelig interesse for salg og kjøp. Det er derfor en omfattende produksjon av bøker og informasjonsmateriale. Ei bra innføring i et rikholdig materiale gir Arne I. Hoem i *Norge på gamle kart* som kom i 1986.

Av bibliotek er det etter hvert Nasjonalbiblioteket som har den største og mest innholdsrike samlinga – Nasjonalbiblioteket har fått pliktavlevert alle de trykte kartene Kartverket har laget, med unntak av de første kartseriene som er handtegnede. I tillegg har Nasjonalbiblioteket fått pliktavlevert alle kart som er trykket av andre utgivere i Norge (f.eks. reisekart). Dessuten har Nasjonalbiblioteket aktivt anskaffet utenlandskproduserte kart som viser Norge, Norden og Nordområdene fra 1482 og fram til i dag og gamle håndtegnede kart over hele/deler av Norge. En betydelig tilvekst skjedde med den såkalte Ginsbergsamlinga. Nasjonalbibliotekets kartsamling er tilgjengelig for alle gjennom Kartsenteret og ved omfattende bruk av moderne teknologi.

Trondheim med NTNUs biblioteket har også ei stor samling kart og karthistorie, naturlig nok. Gerhard Schönning (1722-1780), forgjengeren til byens universitet, var en av grunnleggerne av Det Kongelige norske videnskabers selskab med bibliotek. Schönning var en aktiv kartograf.

Hos Statens kartverk, Hønefoss, kan en studere kartverkets produksjon av kart fra opprettelsen i 1773 og framover.

I Østerdalen har vi en spesiell situasjon. På Norsk Kultursenter på Koppang kan vi, som få andre steder, studere gamle kart som er utstilt. Pål Sagen, eieren av

biskopene Olaus Magnus (også omtalt som etnolog!), Erik Walkendorf og Olav Engelbrektson. Alle tre hadde jo rømt på grunn av innføringen av protestantismen.

Zieglers kart kom i 1532 og Olaus Magnus' Carta Marina kom i 1539. Vi vet at de to hadde kontakt, og det er ikke usannsynlig at Ziegler hadde sett noen av Olaus' forarbeider (Olaus arbeidet med Carta Marina i 12 år). Men det ferdige Carta Marina kunne ikke Ziegler ha brukt som kilde. Da Olaus' historieverk kom ut i 1555 hadde Ziegler vært død i flere år. Ziegler kan derfor ikke ha hatt noen av Olaus' kart som kilde.

Olaus Magnus (1490-1557) er spesielt

kjent for sitt store verk *Historien om de nordiske folkene*. Eller som verket het på italiensk: *Historia Delle Genti Et Bella Historia delle genti et della natura delle cose settentrionali*. Arbeidet ble første gang utgitt i Roma i 1555. Verket ble svært populært, oversatt til flere språk og kom i over 20 utgaver. Boka ble imidlertid ikke oversatt til svensk før i moderne tid.

Allerede i 1555-utgaven er det et kart som viser Norden, Sverige og Norge, men Norge har blitt svært smalt og inneholder få navn. Telemark, Tilemarchia, er plassert midt i landet, sør for Nidrosia og videre nordover er nevnt Hålogaland, Trondarnes, Finmarchia og Bjarmia.

Et tidligere kartarbeid, *Carta Marina* fra 1539 er imidlertid svært navnerikt. Her finner vi bl.a. to sjøer som er bundet sammen med ei elv. Sør for disse sjøene er Tilemarchia og Valdres plassert, t. h. finner vi Toten, i sørenden ligger Hamar, mens Hetmarchia ligger i nord. Sør for Hetmarchia ligger Esterdal, mens Osterdalia fins i nord. Om Esterdal og Osterdalia er det samme er ikke klart, men de er plassert i nærheten av Hamar og Hedmark og ikke så langt unna svenskegrensa. Videre nordover finner vi Gudbrandsdaler, før Svdmora, Normoria, så følger Trøndelag som er svært navnerikt med mange kjente navn som Strindaherad, Trondem, Nidrosia Metropol, Frosten og Sparabo.

En ser at karttegnerne har funnet hovedformen på Norge-Sverige. Abraham Ortelius (1527-1598) fra Antwerpen har produsert mange kart der Norge og Sverige er med. Det tar litt tid før Danmark finner sin form. På kartene over Norge er det mange interessante detaljer, sør- og vestlandskysten er lite detaljert, derimot er Trøndelag omfattende i utstrekning og mange navn har kommet med.

Nordenkart i 1565-utgaven av Olaus Magnus.

Abraham Ortelius' nordenkart fra 1570, og utsnitt av samme.

Vi kan starte litt ned t.h. på kartet. Der ligger Wener lacus (Väneren), med elv som renner ut ved Bahus (Båhus). Følger vi kysten nordover kommer vi til en fjord som ender i Anslo (Oslo). Nord for Anslo finner vi Hedmark. Søker vi langs grensa finner vi ikke noe som minner om Østerdalen, men lenger nordvest er tegnet en stor fjord og ei halvøy, Agdanas (Agdenes). Lenger inne i fjorden er Trondhem. Så vi har tydeligvis kommet til Trøndelag. Kikker vi til venstre for Hedmark, ut mot kysten, finner vi kjente steder som Staffanger, Bergen og Stad, nokså riktig plassert. Men mellom Bergen og Stad stikker det ut to merkelige betegnelser, nemlig Waldres og Esterdal

(Valdres og Østerdalen). Østerdalen er altså plassert på Vestlandet!

Det er en serie med kart som har denne plasseringa av Østerdalen og Valdres. Østerdalen kommer etter hvert lenger østover, mens Valdres blir i vest.

Sør-nord-retningen har de fleste kartografer, men Giovanni Botero med kartet *Dania Et Norvegia*, Køln 1596, har lagt Skandinavia vest-øst. Også her finner vi Alflo (Oslo), Hammer, Hedmark, med Esterdal rimelig rett plassert, mens Valdres ligger mellom Stad og Bergen.

Etter hvert kommer det flere norske kartografer med større lokalkunnskap, kontakter og mulighet for egne observasjoner.

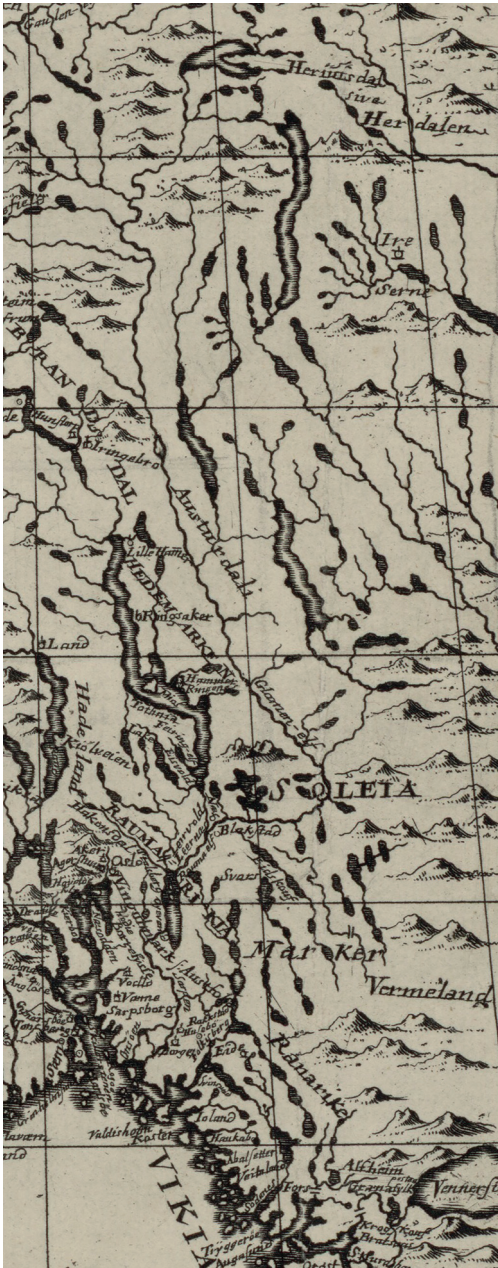
Dania et Norvegia, tegnet av Giovanni Botero, 1596.

Jonas Ramus (1649-1718), sokneprest i Norderhov var en aktiv kartograf. Han var gift med Anna Kolbjørnsdatter, begge kjent i forbindelse med kampene mot svenskene på Krokskogen i 1718. Dette kartet har mange navn langs Oslofjorden, østover finner vi Hedemarken med Mjøsa inntegnet, dessuten Gudbrandsdalen og flere navn der. Lenger øst ligger Austurdali (Østerdalen), med Glåma og Aursunden og muligens Femunden inntegnet. Også dette kartet har mange navn langs Trondheimsfjorden.

Gerhard Schönning (1722-1780) har flere interessante kart. Ett fra 1778, som dekker områder fra Gøtaelv til Hålogaland, har med mange interessante detaljer, også for Østerdalens vedkommende.

Ellers kan det passe godt å avslutte med en annen viktig kartograf, Ove Andreas Wangensteen (-1763) med det første kartet over Akershus stift. Der er det mange detaljer fra Østerdalen og grense-traktene. Grensa mot Sverige er nå korrekt og flyttet lenger øst i forhold til Femunden. På et Norgeskart fra 1761 hadde han tegnet grensa mot Sverige midt etter Femunden, sjøl om den var endret til nåværende posisjon i 1751.

Et anna spennende tema, når det gjelder Østerdalen på kart, er sjølsagt alle kartene som på 16-1700-tallet ble laget langs grensa mot Sverige, til bruk i krig og fred.

Jonas Ramus: 1719, utsnitt.

Gerhard Schönning: 1778, utsnitt.

Wangensteen: Norge, 1761, utsnitt.

Kilder og opplysninger

- Hoem, Arne I. Norge på gamle kart. 1986
- Nasjonalbiblioteket, Kartsenteret, utlån av foto av kart (alle som er brukt i denne artikkelen), opplysninger ved Benedicte Gamborg Briså.
www.nb.no/kartsenteret
- Norsk kultursenter, Koppang:
www.norsk-kultursenter.no